

УДК 94(477):342.4"1710"

DOI: 10.24919/2312-2595.1/43.184260

Олександр СИТНИК

доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології і філософії, Мелітопольський державний університет імені Богдана Хмельницького, 10, вул. Гетьманська, м. Мелітополь, Україна, індекс 72312 (oleksander_sytnyk@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7743-8148>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/E-7860-2018>

Юлія СЕРЕДА

викладач кафедри історії, археології і філософії, Мелітопольський державний університет імені Богдана Хмельницького, 10, вул. Гетьманська, м. Мелітополь, Україна, індекс 72312 (super-sereda22@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Ситник, О., & Серeda, Ю. (2019). Передумови проголошення конституційного проекту 1710 р. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія, 1/43*, 35–46. doi: 10.24919/2312-2595.1/43.184260.

**ПЕРЕДУМОВИ ПРОГОЛОШЕННЯ
КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЕКТУ 1710 р.**

Анотація. Мета дослідження полягає в характеристиці передумов і підстав формування конституційного проекту 1710 р. під загальним авторством Пилипа Орлика. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципі історизму, що конкретизується підходом до історичних явищ та процесів з позиції динаміки, вивчення взаємозв'язків між ними та їх взаємозумовленості. Використання цього принципу дає змогу дослідити динаміку історичного процесу з точки зору його минулого та тенденцій розвитку в майбутньому. Також застосовано комплекс методів і прийомів наукового аналізу, що спрямовується на дослідження історії українського конституціоналізму початку XVIII ст. Так, методи сходження від конкретного до абстрактного й від абстрактного до конкретного знайшли своє застосування при дослідженні проблем і перспектив процесу розвитку українського конститу-

ціоналізму на початковому етапі. **Наукова новизна** полягає у тому, що фактично вперше в історіографії здійснено дослідження, в якому проаналізовано передумови та підстави формування конституційного проекту 1710 р. **Висновки.** Встановлено, що суттєвим підґрунтям для створення «Пактів й конституцій прав і вольностей Війська Запорізького» стали політико-правові принципи та засади, сформовані на Запорізькій Січі протягом періоду від середини XVI – до початку XVIII ст. Важливою стала спадкоємність справи гетьмана Івана Мазепи щодо відстоювання незалежності й державності України Пилипом Орликом. Адже останній був чи не єдиним, кому І. Мазепа довіряв найпотемніше, кому безмежно вірив й на кого покладав ідею продовження своєї незавершеної справи державотворення. При аналізі конституційної угоди, відомої під назвою «Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорізького» («*Pacta et constitutiones legitime libertatumque Exercitus Zaporoviensis*») з'ясували, що досить часто «Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорізького» помилково називають «Конституцією». Тому надзвичайно важливо усвідомлювати, що насправді це був перший у світі конституційний проект, а не конституція.

Ключові слова: конституційний проект; українське козацтво; Гетьманщина; державність; козацько-гетьманська держава; Запорізька Січ; Пилип Орлик; Іван Мазепа; російський царизм.

Oleksander SYTNYK

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Archeology and Philosophy, Bogdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University, 10 Getmanskaya Str., Melitopol, Ukraine, postal code 72312 (oleksander_sytnyk@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7743-8148>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/E-7860-2018>

Yuliya SEREDA

Lecturer of the Department of History, Archeology and Philosophy, Bogdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University, 10 Getmanskaya Str., Melitopol, Ukraine, postal code 72312 (super-sereda22@ukr.net)

To cite this article: Sytnyk, O., & Sereda, Yu. (2019). *Peredumovy proholoshennia konstytutsiinoho proektu 1710 r.* [Prerequisites for the proclamation of the constitutional project in 1710]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho*

universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 1/43, 35–46. doi: 10.24919/2312-2595.1/43.184260 [in Ukrainian].

PREREQUISITES FOR THE PROCLAMATION OF THE CONSTITUTIONAL PROJECT IN 1710

*Summary. The research aims to characterize the prerequisites and grounds for the formation of the constitutional project of 1710 under the general authorship of Pylyp Orlyk. The research methodology is based on the principle of historicism, which is characterized by an approach to historical phenomena and processes from the standpoint of dynamics, the study of interconnections between them and their interdependence. The use of this principle allows us to explore the dynamics of the historical process in terms of its past and future trends. Also used a set of methods and techniques of scientific analysis, aimed at studying the history of Ukrainian constitutionalism beginning of the XVIII century. Thus, the methods of ascent from the concrete to the abstract and from the abstract to the concrete have found their application in the study of problems and prospects of the development process of Ukrainian constitutionalism at the initial stage. The scientific novelty lies in the fact that for the first time in historiography, the study conducted the analysis of the background and foundations of the formation of a constitutional project of 1710. Conclusions. It has been established that the political and legal principles and foundations that were formed on the Zaporizhzhya Sich in the period from the middle of the XVI – until the beginning of the XVIII century became the essential basis for the creation of the «Constitution of the rights and freedoms of Zaporizhia troops». Important was the continuity of the case of Hetman Ivan Mazepa to uphold the independence and statehood of Ukraine similarly to Pylyp Orlyk. After all, the latter was almost the only one whom I. Mazepa entrusted the most confidential, whom he infinitely trusted and on whom he laid the idea of continuing to build the Ukrainian state. Referring to the analysis of the constitutional agreement, known as the Covenants and Constitutions of the Rights and Liberties of the Zaporozhian Army (*Pacta et constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*), it should be noted that it is quite often mistakenly called the «Constitution». Therefore, it is extremely important to realize that in fact it was the world's first constitutional draft, and not a constitution.*

Keywords: constitutional project; Ukrainian Cossacks; Hetman; statehood; Cossack-hetman state; Zaporizhzhya Sich; Pylyp Orlyk; Ivan Mazepa; Russian tsarism.

Постановка проблеми. Конституційний проект 1710 р. під загальним авторством Пилипа Орлика є одним із визначальних витоків українського конституціоналізму, де втілено досягнення та інтелектуальні здобутки українського суспільства початку XVIII ст. Прийняті в 1710 р. «Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорізького» стали першим у світі прообразом демократичної конституції, котра передбачала чіткий розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову. Незважаючи на те, що цей проект було створено на початку XVIII ст., деякі його положення залишаються актуальними й донині.

Аналіз досліджень. Передумови та підстави формування конституційного проекту 1710 р. певною мірою розглядаються в працях М. Василенка (2006), Б. Крупницького (1956), О. Оглоблина (1960), І. Усенка (2006) та інших. Однак спеціального дослідження, присвяченого передумовам й підставам проголошення конституційного проекту 1710 р., немає.

Мета статті полягає в характеристиці передумов і підстав формування конституційного проекту 1710 р. під загальним авторством Пилипа Орлика.

Виклад основного матеріалу. Процес формування конституційної думки на теренах України має досить вагомий підстави й передумови. І одним з провідних факторів цього процесу була Запорізька Січ – визначний осередок державотворення, демократії та республіканізму українського народу періоду Середньовіччя, своєрідна християнська демократична республіка. Вважається, що саме тут була започаткована ідеологія, що базувалася на принципах рівноправності всіх козаків, права вільного обрання посадових осіб, підпорядкування меншості рішенням більшості, що політично згуртовувало товариство. Однак ці обставини, а також несформованість колегіальних органів, що схилялися би до принципів опосередкованої демократії, породжувало охлократичні тенденції, маніпулювання умонастроями братчиків (Танцюра, 2001, с. 94). Цілком очевидно, що саме державницькі традиції й звичаї, започатковані на Запорізькій Січі, були

використані Пилипом Орликом та його сподвижниками для розробки конституційного проекту 1710 р.

На Запорізькій Січі існувала своєрідна державність, що була, на відміну від західноєвропейських прототипів, демократичною республікою та зросла на підґрунті двох великих основ – духу свободи й духу православної віри (Яворницький, 1990, с. 237, 238). Загалом слід відзначити, що чинна на Запорізькій Січі система органів військово-адміністративної та судової влади забезпечувала виконання властивих державі внутрішніх і зовнішніх функцій. Саме на основі тих принципів військово-адміністративного устрою згодом сформувалася політико-правова система козацько-гетьманської держави Б. Хмельницького. А відтак увесь досвід державотворення на Запорізькій Січі та в козацько-гетьманській державі було акумульовано в конституційному проекті 1710 р. під загальним авторством Пилипа Орлика.

Як зауважив М. Василенко, ідеї, втіленні в «Пактах й конституціях прав і вольностей Війська Запорізького», формувалися протягом тривалого часу ще за гетьманства Івана Мазепи (Василенко, 2006, с. 389–408). Б. Крупницький відзначив, що головним постулатом «Пактів й конституцій прав і вольностей Війська Запорізького» була повна незалежність України від Польщі та Москви, причому кордони з Польщею визначалися по лінії Случу, як колись за Б. Хмельницького. Замість самовладних тенденцій І. Мазепи мала бути більш демократична влада. А Карл XII як протектор України підтверджував не тільки права й привілеї Війська Запорізького, а й ставав гарантом незалежності країни (Крупницький, 1956, с. 21).

Аналізуючи українську державницьку думку XVII–XVIII ст., О. Оглоблин підкреслив українську політику супроти Москви від Переяслава до Конотопа, як таку, що завжди стояла на позиціях української самостійності й тяглості української національно-державної традиції. Козацько-гетьманська держава мислилася як законний – і єдиний – спадкоємець стародавньої княжої України-Руси – насамперед на землях, заселених українським (руським) народом. Перемога національно-визвольної революції Хмельницького скріпила цю традицію й втілила у реальне життя тогочасної України. Політичні та культурні успіхи нової Української держави, що знову стала поважним чинником на Сході Європи в добу

Мазепи, природно, викликали піднесення національної гордості, одним з виявів котрої було відродження старої української ідеї Києва як «Другого Єрусалиму» (Оглоблин, 1960, с. 12).

За гетьманування Івана Мазепи Україна поступово стає територією свободи, насамперед – політичної та духовної. Проте, тривав цей період лише до початку XVIII ст., коли жорстокі реалії періоду Північної війни перекреслили сподівання Мазепи перетворити Україну на монархію (Ситник, 2009, с. 171). Саме тоді серед московських (російських) правлячих кіл утверджується думка про доцільність скасування державного ладу Гетьманщини, зміни українських органів влади на російські, реформування козацького війська в російські армійські підрозділи. Реальна загроза перетворення України на російську провінцію спричинила побоювання козацької старшини, у свідомості якої акумулювалася ідея самобутності політичного устрою держави, що жила пам'яттю про славі часи Богдана Хмельницького. А відтак, з боку окремих її представників почали звучати дорікання Івану Мазепі за надмірну поступливість Москві. Небезпека позбутись залишків автономії змусила гетьмана Мазепу розпочати таємні переговори зі шведським королем Карлом XII і польським королем Станіславом Лещинським.

Виступивши в російсько-шведській війні на боці Карла XII, І. Мазепа звернувся до козаків зі знаменитою промовою «Ми стоїмо тепер братіє між двома проваллями...», в якій зробив спробу пояснити мотиви свого вчинку, мету та завдання гетьманської України в цій війні (Мазепа, 1991, с. 42). Державницька позиція Івана Мазепи, спрямована на досягнення незалежності та самостійності України, висловлена, серед іншого, в його «Маніфесті до українського війська і народу» від 1708 р. (Мазепа, 1994, с. 47–49) та у зверненні до козацтва – «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями...», заклала вагому передумови проголошення Пилипом Орликом конституційного проекту 1710 р.

Після поразки справи гетьмана Івана Мазепи спроби політичного розриву Гетьманщини з Російською державою та пошук нового протектора для козацької старшини стали занадто проблематичними. І за цих нових реалій, українська старшина прагнула знайти шляхи до збереження залишків привілеїв і вільностей за умов уніфікації державного ладу Російської імперії.

Республіканська форма правління, участь найширших кіл козацтва у розв'язанні майже всіх господарських і суспільних питань сприяли життєстійкості Запорізької Січі як політичного організму. Проте водночас повільно, але неухильно визрівали внутрішні та зовнішні умови й фактори, що призвели її до загибелі. Оточена ворожими силами (Річ Посполита, Кримське ханство й Оттоманська Порта, а пізніше царська Росія), Січ функціонувала в умовах постійної зовнішньої загрози. До того ж політичні суперечності та внутрішньо станові конфлікти в середовищі січової громади спричиняли її ослаблення, підривали стабільність на Січі. Водночас це підсилювало агресивні прагнення російського царизму, який давно виношував плани зруйнування «злого гнізда», як називав Січ Петро I, і навіть знищення вільнолюбного «запорізького духу», до чого прагнули Катерина II та її послідовники.

Політика російського царизму щодо українського козацтва, в основі якої лежали принципи «поділяй і володарюй», на жаль, приносила свої плоди. Російській владі шляхом підкупів і лицемірного ставлення до українців вдавалося роз'єднувати сили козацької старшини, залучаючи на свій бік певну її частину, з допомогою якої поневолювалася решта козацтва, поступово відбиралися у нього всі автономні права та вольності, а потім й остаточно було ліквідовано козацьку республіку (Бутич, 1998, с. 8, 9, 39). Зрештою, така тенденція була характерною для всієї історії України, яка постійно була об'єктом тиску з боку імперської великодержавної політики Москви (Петербурга) (Ситник, 2017, с. 72, 73).

Безсумнівно, що за більш сприятливих політичних умов Запорізька Січ, маючи в собі значний прогресивний потенціал у вигляді республікансько-демократичних засад, могла б стати основою для формування незалежної української держави. Цю ідею фактично й відстоював Пилип Орлик. Також важливою політико-правовою ознакою козацтва в період Гетьманщини залишалися: високий ідеологічний рівень, заснований на системі громадянських цінностей, основними критеріями й складовими якого є особиста свобода, свобода участі в публічному житті, право у філософсько-доктринальному розумінні тощо (Усенко, 2006, с. 223). Н. Яковенко звернула увагу на те, що у творах Пилипа Орлика та

низки козацьких літописців обґрунтовувалась легітимна концепція «козацько-руської вітчизни» з її політичним ядром – «козацьким народом», що спиралася на три головні тези: 1) законність прадавнього козацького володіння над серцевиною земель княжої Русі випливала з рицарської служби «шляхетних козаків» різним династіям, яка тривала доти, доки володарі шанували їхні права, тобто стану й територіальну автономію; 2) козаки представляли інтереси всієї людності, оскільки боронили «благочестиву віру»; 3) «козацький народ», як і кожний інший, мав «натуральне і Боже право» на свої вільності (Яковенко, 1995, с. 125).

Слід наголосити, що проект Конституції 1710 р. був далеким від досконалості конституційним актом в сучасному розумінні цього поняття. Проте безсумнівним є те, що саме він заклав основи конституційного процесу в Україні, в той час, коли в багатьох сусідніх країнах, зі значно кращими умовами державного будівництва, такого унікального явища не існувало. Важливим також є і те, що конституційним проектом 1710 року було закладено модель державно-правового розвитку козацько-гетьманської держави, котра не лише відповідала тогочасним політико-правовим реаліям, а й формувала передумови майбутнього українського національного державотворення.

Саме «Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорізького», що побачили світ у Бендерах в 1710 р., серед тієї частини українського козацтва, яка пішла за Іваном Мазепою й опинилася у вимушеній еміграції, стали однією з найвизначніших пам'яток української політико-правової думки.

Висновки. Загалом, необхідно відзначити, що «Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорізького» 1710 р. своєрідним чином узагальнили увесь попередній досвід Української козацької держави та визначили шляхи її подальшого розвитку. Основною ідеєю документа стала вимога обмежити владу гетьмана й прагнення старшини відігравати головну роль у суспільно-політичному житті України. Конституція, за висловлюваннями провідних істориків, була наслідком компромісу трьох основних політичних сил, що довгі десятиліття змагались між собою на батьківській землі, проте порозумітися зуміли лише в еміграції, а саме: гетьмана як верховного правителя, старшини – провідної суспільної верстви Гетьманщини та Запорізької Січі, що трива-

лий час намагалася посісти поважне місце в політичній системі козацької України.

Суттєвим підґрунтям для створення «Пактів й конституцій прав і вольностей Війська Запорізького» стали ті політико-правові принципи та засади, котрі були сформовані на Запорізькій Січі протягом періоду від середини XVI – до початку XVIII ст.

Важливою стала спадкоємність діяльності гетьмана Івана Мазепи щодо відстоювання незалежності й державності України Пилипом Орликом. Адже останній був чи не є єдиним, кому І. Мазепа довіряв найпотаємніше, кому безмежно вірив й на кого покладав ідею продовження побудови української держави. Державницька позиція Івана Мазепи, спрямована на досягнення незалежності та самостійності України, висловлена, серед іншого, в його «Маніфесті до українського війська і народу» від 1708 р. та у зверненні до козацтва – «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями...», заклала вагомі передумови проголошення Пилипом Орликом конституційного проекту 1710 р.

Чинна система органів військово-адміністративної і судової влади на Запорізькій Січі забезпечувала виконання властивих державі внутрішніх і зовнішніх функцій. Саме на основі тих принципів військово-адміністративного устрою, що існували на Запорізькій Січі згодом сформувалася політико-правова система козацько-гетьманської держави Б. Хмельницького. А відтак увесь досвід державотворення на Запорізькій Січі та в козацько-гетьманській державі було акумульовано в конституційному проекті 1710 р. П. Орлика.

При аналізі конституційної угоди, відомої під назвою «Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорізького» («*Pacta et constitutiones legume libertatumque Exercitus Zaporoviensis*»). Слід, відзначити, що досить часто «Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорізького» помилково називають «Конституцією». Тому надзвичайно важливо усвідомлювати, що насправді це був перший у світі конституційний проект, а не конституція.

З погляду розвитку української державно-політичної ідеї «Пакти і конституції прав і вольностей Війська Запорізького» – це унікальний документ. Він дає глибоке розуміння правового регулювання питань справедливості, захисту особи, устрою державного та суспільно-політичного ладу в Україні та міждержавних

стосунків. Пилип Орлик був політиком, який розумів справжні колоніальні цілі царизму та який визначив роль України у збереженні системи стримувань і противаги в Європі.

Загалом, в «Конституції» Пилипа Орлика сформульовані головні принципи побудови незалежної Української держави: поділ гілок влади, суверенність, демократизм, соціальність, законність, забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Література

- Бутич, І.Л.** (Ред.). (1998). *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 рр.* (Т. 1). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського.
- Василенко, М.П.** (2006). *Вибрані твори. Т. 2: Юридичні праці.* Ю.С. Шемшученко, І.Б. Усенко та ін. (Ред.). Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корещького НАН України; ТОВ «Вид-во «Юридична думка».
- Крупницький, Б.** (1956). *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742), його життя і доля.* Мюнхен: Вид-во «Дніпрова хвиля».
- Мазепа, І.** (1991). Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями... *Вивід прав України* (с. 42–44). Львів: МП «Слово».
- Мазепа, І.** (1994). Маніфест до українського війська і народу. 1708 р. *Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті* (с. 47–49). Київ: Рада.
- Оглоблин, О.** (1960). *Гетьман Іван Мазепа та його доба: праці історично-філософської секції.* Нью-Йорк–Париж–Торонто: видання ООЧСУ – Ліги Визволення України.
- Ситник, О.** (2009). *Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку XIX ст. – до 1939 р.).* Донецьк: «Нуолідж» (Донецька філія).
- Ситник, О.** (2017). Історичні витоки російсько-української війни 2014–2017 років. *Східноєвропейський історичний вісник*, 2, 71–81. doi: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.2.1015>.
- Танцюра, В.І.** (Ред.). (2001). *Політична історія України.* Київ: Видавничий центр «Академія».
- Усенко, І.Б.** (Ред.). (2006). *Правовий звичай як джерело українського права (XI–XIX ст.).* Київ: Наук. думка.
- Яворницький, Д.І.** (1990). *Історія запорозьких козаків* (Т. 1). Київ: Наук. думка.
- Яковенко, Н.** (1995). Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького). *Сучасність*, 12, 68–76.

References

- Butych, I.L.** (Ed.). (1998). *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: korpus dokumentiv 1734–1775 rr.* [Archives of the New Zaporizhzhya Sich Kosh: corpus of documents 1734–1775]. (Vol. 1). Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho [in Ukrainian].
- Vasylenko, M.P.** (2006). *Vybrani tvory. T. 2: Yurydychni pratsi* [Selected works in three volumes. Vol. 2: Legal works]. Yu.S. Shemshuchenko, I.B. Usenko et al. (Eds.). Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V.M. Koretskoho NAN Ukrainy; TOV «Vyd-vo «Yurydychna dumka» [in Ukrainian].
- Krupnytskyi, B.** (1956). *Hetman Pylyp Orlyk (1672–1742), yoho zhyttia i dolia* [Hetman Pylyp Orlyk (1672–1742), his life and destiny]. Miunkhen: Vyd-vo «Dniprova khvyliia» [in Ukrainian].
- Mazepa, I.** (1991). *My stoimo teper, bratiie, mizh dvoma provalliamy...* [We stand now, brethren, between two failures...]. *Vyvid prav Ukrainy – Declaration of Rights of Ukraine* (pp. 42–44). Lviv: MP «Slovo» [in Ukrainian].
- Mazepa, I.** (1994). *Manifest do ukrainskoho viiska i narodu. 1708 r.* [A manifesto for the Ukrainian army and people. 1708]. *Ivan Mazepa i Moskva. Istorychni rozvidky i statti – Ivan Mazepa and Moscow. Historical intelligence and articles* (pp. 47–49). Kyiv: Rada [in Ukrainian].
- Ohloblyn, O.** (1960). *Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba: pratsi istorychno-filosofichnoi sekti* [Hetman Ivan Mazepa and his day: the works of the historical and philosophical section]. Niu-York–Paryzh–Toronto: vydannia OОChSU – Ligy Vyzvolennia Ukrainy [in Ukrainian].
- Sytnyk, O.** (2009). *Formuvannia ta evoliutsiia ideolohichnykh kontseptsii natsionalno-derzhavnytskoho spriamuvannia v Ukraini (vid pochatku XIX st. – do 1939 r.)* [Formation and evolution of ideological concepts of national-state orientation in Ukraine (from the beginning of XIX century – till 1939)]. Donetsk: «Nuolidzh» (Donetska filiiia) [in Ukrainian].
- Sytnyk, O.** (2017). *Istorychni vytyky rosiisko-ukrainskoi viiny 2014–2017 rokiv* [Historical origins of the Russo-Ukrainian War 2014–2017]. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk – Eastern European Historical Bulletin*, 2, 71–81. doi: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.2.1015> [in Ukrainian].
- Tantsiura, V.I.** (Ed.). (2001). *Politychna istoriia Ukrainy* [Political History of Ukraine]. Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Akademiia» [in Ukrainian].
- Usenko, I.B.** (Ed.). (2006). *Pravovyi zvychai yak dzherelo ukrainskoho prava (XI–XIX st.)* [Legal custom as a source of Ukrainian law (XI–XIX centuries)]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

- Yavornytskyi, D.I.** (1990). *Istoriia zaporozkykh kozakiv [History of Zaporozhye Cossacks]*. (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Yakovenko, N.** (1995). Mizh pravdoi ta slavoii (ne zovsim yuvileini roz-dumy do yuvileiu Bohdana Khmelnytskoho) [Between truth and glory (not quite an anniversary reflection on the anniversary of Bohdan Khmelnytsky)]. *Suchasnist – Modernity*, 12, 68–76 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.08.2019